

Empirijska istraživanja religijskog fenomena u Hrvatskoj: Pregled i metodološke pouke

ANČI LEBURIC
Filozofski fakultet, Zadar
E-mail: Anci.Leburic@public.srce.hr

UDK: 316:2:303(497.5)
2:316
303:2:316(497.5)
Pregledni rad
Priljeno: 12. prosinca 1995.

"Nešto može biti istinito premda nije
ni lijepo, ni sveto, ni dobro."

Max Weber

Temeljeći se na empirijskim studijama sociologije religije, tekst iznosi analitičku i (li) metodološku strategiju planiranja budućih istraživanja u tom području. Razotkrivajući empirijske i metodološke probleme, raspravljamo o značenju teorijsko-empirijske integracije različitih metodoloških aspekata. Također, sugeriramo i ono što bi se moglo "naučiti" iz tih kritika.

Zaključujemo da se sociološko istraživanje može i mora razvijati, ali to ovisi o kreiranju koherentnih metodoloških koncepcija o različitim područjima, metodama i fazama empirijskog istraživanja.

Ključne riječi: METODOLOŠKA ANALIZA, SOCIOLOGIJA RELIGIJE, EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE, DOSADAŠNJI RAZVOJ, KRITIČKA VALORIZACIJA, BUDUĆA ISTRAŽIVANJA

Empirijski i eksperimentalni postupci 60-ih godina ovog stoljeća bili su razmjerno nerazvijeni, a sociološka metodologija i tzv. empirijska sociologija još su se formirale. Sociologija je tada bila "mlada gospođica" među društvenim znanostima i iskazivala je raskorak između teorijskog i empirijskog pristupa u izučavanju društvenih fenomena. Na našim prostorima 70-ih godina, sociologija također nije bila u povoljnoj situaciji da se razvije kao "moderna istraživačka i analitička disciplina, koja kritički razmatra i prosuđuje", jer dolazi do širenja "dogmatskog pristupa na mnogim područjima života" (Kuvačić, 1978:18). Osim toga, spočitavalo joj se i neposjedovanje "značajnije sociološke tradicije" (Supek, 1969:5). U 80-im godinama sociologija se kao sintetička znanost sve više parcijalizira, pa nedostaju "teorijski koherentni" radovi u tom području (Supek, 1978:10). Ilustracije tadašnjeg raskoraka upozoravaju da teorijska sociologija "ne predstavlja putokaz za empirijska istraživanja...nema gotovo niti jednog rada koji bi na sistematski način pokušao analizirati empirijske nalaze" (Sekulić, 1979:52). Konstatira se stvarnim jaz između teorijske sociologije i empirijskih istraživanja.

Ocjenjujući 90-ih godina stanje u našoj empirijskoj sociologiji, onoj koja propituje religijski fenomen, smatramo da je veoma slično onomu stanju otprilje petnaestak godina. Ta disciplina prečesto (za)ostaje na deskriptivnim razinama, a u zaleđu nema neku (neke) sustavniju sociologijsku teoriju niti sociološke zakone. Stoga, kao da se radi o podužem (ne)razvoju discipline, koja je imala "porodajnih napora i početnih uzleta, pa je zacijelo više od svih drugih grana sociologije zaostala za današnjim svjetskim znanstvenim standardima" (Jukić, 1991:27). Tako, premda se već u ranim 70-im godinama sociologija religije na jugoslavenskom tlu uspostavila kao moderna znanost, Esad Čimić smatra da je u našem kulturnom prostoru ona potvrdila svoju punoljetnost. Doduše, nisu je poštedjele "prateće bolesti, kao što su ideo-

logijska isključivost, neplodna spekulacija, neosmišljeni empirizam, misaona imitacija stranih uzora i slično" (Čimić, 1991:7).

Nastojat ćemo raspraviti kakve su perspektive razvoja adekvatnijih empirijskih istraživanja religijskog fenomena u Hrvatskoj te, posebno, šanse razvoja sociološke metodologije u tom području?

Budući da je taj proces još uvijek bremenit proturječjima različite naravi, iznijet ćemo rezultate sistematske strukturalne analize svih realiziranih socioempirijskih istraživanja religijskog fenomena na području Hrvatske u posljednjih 20-ak godina. Naime, tek se od 70-ih godina 20. st. religijski fenomen u Hrvatskoj počeo sustavnije istraživati u tzv. svjetovnim institucijama. Dakle, ukupan "radni staž" te empirijske discipline dug je svega 25 godina, pa bi sadašnji trenutak mogao predstavljati životnu prekretnicu u njenu razvoju. Uostalom, nije li krajnje vrijeme da ta "mlada gospođica" započne misliti "svojom glavom", da osamostaljuje originalnije i zbilji primjerenije istraživačke metode, da izgrađuje autonomnije metodološke pristupe, teorijski utemeljenije i pluralističnije...?!

Pojašnjenje nastalog stanja, moglo bi se naći i u nedostatku vremena u kojem bi se dosljednije artikulirali relevantni metodološki aspekti. Naime, petnaestak socio-religijskih istraživanja ne predstavlja posebno opsežan "fond" istraživačkih iskustava. Stoga su ona pretežno sociografična i deskriptivna, jer su to prva istraživanja u ovoj disciplini.¹ Nadamo se da svojevrsna "začahurena" stanja, nepostojeće polemike i slične sterilne istraživačke situacije neće biti dužeg vijeka. Dijaloških stručnih i znanstvenih skupova nije na pretek bilo ni prije, ali u situaciji sve većeg siromašenja postojećeg istraživačkog korpusa, trebalo bi ozbiljnije ujedinjavati teorijske snage i empirijske orijentacije. Dalje, ne prepuštati ih stihiji, već ih usuglašavati zajedničkim istraživačkim akcijama, uz nezaobilazno definiranje barem nužnih standarda profesionalne kulture među istraživačima. Poželjno bi bilo snažiti metodološka znanja, osmišljavati grupni rad interdisciplinarnе usmjerenosti, s naglaskom na potrebi međunarodnih prodora, usvajanja već elaboriranih socioloških teorija i načina metodološkog kreiranja istraživanja.²

Cilj ovog teksta, osim kritičke valorizacije dosadašnjeg razvojnog socio-religijsko-empirijskog puta, bit će i pokušaj specifikiranja temeljnih metodoloških elemenata potencijalnih empirijskih istraživanja religijskog fenomena u Hrvatskoj. Takav pristup utemeljujemo na analitičkom prikazu interpretacijske analize realiziranih istraživačkih projekata u okvirima hrvatskog zemljopisnog prostora. Zahvaćen je relevantan period od 1969. do 1990. godine.

1. Istraživački postupci izbora empirijskih problema

Ishodište svakog empirijskog istraživanja situira se u metodološkoj fazi izbora/formulacije istraživačkog predmeta. Tu smo okrenuti osobnoj imaginaciji, naobrazbi, mogućnostima, istraživačkom iskustvu, ali i onim postignućima koja su plod rada drugih znanstvenika, njihovih promašaja, teorijskih nedorečenosti i sl.

Nerijetko se, u dosadašnjim empirijskim istraživanjima traganje za istraživačkim problemom identificiralo s njegovom operacionalizacijom, što je a priori "defanzivna" istraživačka premisa. Ona uvjetuje daljnje utvrđivanje neadekvatnih sadržaja (često marginalnih s društve-

¹ Smatramo manjkavim izvoditi generalne ocjene o razvoju socio-religijskih istraživanja u Hrvatskoj, a apstrahirati razvitak opće sociologije i njezinih disciplina u bivšoj Jugoslaviji te 40-ak objavljenih istraživanja na ostalim područjima (u Sloveniji, BiH, Srbiji, Makedoniji) u razdoblju od kraja 50-ih do 90-ih godina. Naime, znanstveni rad se isprepletao u nizu elemenata i nije se teorijski izolirao zemljopisno na područje Hrvatske. Argument u prilog našem metodološkom pristupu moguće je naći u nedostatku grupnih/koordiniranih studija, koje bi empirijski obuhvaćale sav prostor bivše Jugoslavije. (Naslovi analiziranih istraživanja dani su u pregledu literature.)

² U ovom kontekstu inspirativan je tekst A. Štulhofera i T. Muratija o vizijama naše buduće sociologije, objavljenom 1993. pod naslovom "Kakvu nam je sociologiju željeti: budućnost naše profesije kako je sami vidimo".

nog aspekta aktualiteta), pa i načina definiranja osnovnih istraživačkih problema. Zatim, posljedično se iskazuje empirijski neadekvatnom i metodološka faza izbora metoda prikupljanja podataka, zatim njihova obrada i tako dalje.

Uglavnom su aspekti religijskog fenomena zadržavani na općoj deskriptivnoj razini. Tu se javljaju teme: rasprostranjenost/opseg (ne)religioznosti prema osnovnim socijalnim (socio-demografskim) obilježjima; intenzitet religioznosti prema osnovnim socijalnim i osobnim obilježjima ispitanika; raširenost nereligioznosti/ateizma među srednjoškolskom populacijom; opseg manifestiranja dekompozicije religioznosti; aspekti procesa sekularizacije i ateizacije; opseg/vrsta utjecaja religije i religioznosti na obiteljski život; utjecaj religijskog javnog mnijenja; utvrđivanje profila (ne)religioznih tipova; te odnos studentske mladeži prema religiji.

Među problemima eksplorativne prirode istraživači biraju teme: sadržaj religiozne svijesti i ponašanja, vjerskog života i odnosa prema vjerskoj zajednici, te stavove ispitanika o fenomenu religije, religioznosti i Crkve.

Na strukturalnoj razini dominira sljedeća tematika: socijalni i osobni činitelji (ne)religiozne diferencijacije među studentima; osnovni činitelji procesa sekularizacije i ateizacije; religiozna ideologija i intenzitet njenog djelovanja; koherentnost religijskih shvaćanja u odnosu na različite društvene fenomene; povezanost religiozne svijesti i religijskog ponašanja; te homogenost socijalnih grupa u pogledu (ne)religioznosti. Posebno elaborirani istraživački problemi, kao eksplikativni nastojali su utvrditi zašto su religioznost odnosno ateizam više ili manje prisutni u određenim socijalnim grupama te koja su socijalna obilježja najsnažniji izvor (ne)religioznosti.

Evidentno je da dominiraju teme pretežno deskriptivne naravi. Dakle, specificiraju se problemi koji će se isključivo baviti ili opisima rasprostranjenosti neke pojave, njenog intenziteta ili opisom odnosa među dvjema pojavama i sl. Nikako se ne koriste problemi, kojih bi struktura i postupci operacionalne razrade zahtijevali uporabu složenijih istraživačkih metoda ili statističkih tehnika, npr. skaliranje stavova, faktorsku analizu i sl. Zato su najrjeđi problemi strukturalne, eksplikativne i eksplorativne funkcije u istraživanju, budući da njihova elaboracija zahtijeva više znanja, vremena i sredstava te primjenu savršenijih mjernih instrumenata.

Također su nepostojeći problemi koji bi se mogli specificirati kao "metodološka tematika". No, za takve zahvate, nužno je nagomilati veći broj istraživačkih projekata, uz istodobno valjano praćenje njihovih metodoloških postignuća, karakteristika, novotarija i sl. Sistematska metodološka istraživanja pronalazila bi nove i kritički valorizirala dosad ispitivane teme. Istodobno, primjerna bi bila nastojanja onih znanstvenika koji izbjegavaju politizirati i ideologizirati osobne pristupe u izborima istraživačkih problema.

Konstatiramo da su se u dosadašnjim socioreligijskim istraživanjima pretežno teorijski eksplicirali tzv. društveni ciljevi više negoli znanstveni ili spoznajni. Pogubne su u metodološkom smislu, one situacije u kojima se uopće ne elaboriraju istraživački ciljevi. Analizirana su određenja općih istraživačkih ciljeva, koji su se sadržajno odnosili na:

- ispitivanje (individualne) (ne)religioznosti, a utvrđivali su: a) strukturu, sadržaj, vrstu ili tipove (npr. oblike konvencionalne religioznosti) te funkcije (na različitim razinama društvenog života); b) opseg i dimenzije; c) strukturu religijskog pripadanja; d) (strukturu) religijske identifikacije i njenih promjena; e) rasprostranjenost različitih religijskih identifikacija s obzirom na niz individualnih i socijalnih obilježja;

- ispitivanje (individualne) "crkvenosti" svodi se na utvrđivanje: a) sadržaja "crkvenosti" (opseg i dimenzije); b) (strukture) crkvene identifikacije; te c) načina odnošenja prema crkvi;

- ispitivanje interakcije društvo - religija - Crkva - vjerska zajednica pretežno je utvrđivalo: a) stavove, mišljenja i očekivanja stanovnika o relevantnim dimenzijama toga odnosa; b) stavove o osuvremenjivanju Crkve; c) mehanizme i okolnosti koje djeluju sekularizirajuće u smjeru stvaranja ili održavanja nereligioznosti/odvojenosti od Crkve (utjecaj samoupravnih činila-

ca, političke angažiranosti); d) povezanost religioznosti i "crkvenosti" s identifikacijom i participacijom u društvu;

- ispitivanje konkretnijih odnosa: a) utjecaja religije na obitelj i utjecaj socijalizacije na religiju; b) religijskih/crkvenih utjecaja na mlade; c) sadržaja religijskog života u malim vjerskim zajednicama; d) odnosa i temeljnih veza između nacije i religije.

Dakle, u budućim istraživanjima trebalo bi konkretnije planirati i definirati spoznajne i društvene ciljeve, uz distingviranje općih od posebnih ciljeva. To bi omogućilo empirijsko pronalaženje posebnosti nekih dimenzija i oblika religijskog fenomena, što bi usmjeravalo istraživačke nacрте na kompleksnije ciljeve analize. Nužno bi bilo maksimalno uvažavati koherentnu spregu predmetnog i metodološkog jedinstva istraživanja, a u sadržajnom smislu kao predmete istraživanja moguće bi bilo definirati nedovoljno istražene društvene pojave. Istaknuo bi se sociološki kontekst interakcija društvenih fenomena na religijski kontekst, te utjecaje religijskog na društveno.³

U planiranju opsega istraživačkih predmeta, valjalo bi se orijentirati na komparativne nacрте istraživanja, koji su inače rijetki.

2. Teorijski rad na predmetu socioreligijskog istraživanja

U raspravama s područja sociologije religije najbrojniji su bili teorijski tekstovi o pristupu (pristupima) religijskom fenomenu. Navode se razna ograničenja, poteškoće i sl. Najprisutnije su bile rasprave oko marksističkog pristupa (Vrcan, 1971.), a među općenitijim sociološkim teorijama religije raspravljalo se o funkcionalizmu. Najutjecajnija je bila marksistička teorijska orijentacija i pristup, uz marksističko učenje o religiji (i kritiku religije), kao jedno od temeljnih teorijskih polazišta.⁴

Pojedini istraživači smještali su polazišta u kontekst sekularizacijske teze. Kao općenitija teorija zastupljenija je teorija otuđenja, po kojoj je i religija oblik otuđene svijesti. No, istraživači su upozoravali da se "marksistička pravovjernost i teorijska valjanost i plodotvornost ne moraju automatski poklapati" (Vrcan, 1980).

S obzirom na naglašenost teorijsko-metodološke orijentacije, dominiraju sociološki pristupi, uz nekolicinu socio-psiholoških, odnosno antropo-psiholoških. Prema vrsti, gotovo su sva istraživanja eksplorativne i deskriptivne naravi. Izostaju strukturalni pristupi religijskom fenomenu. Većina parcijalnih istraživanja (s obzirom na obuhvat njihovih predmeta) uglavnom su sondažnog karaktera, dakle pretežno dijagnostičke vrste. Nedostaje eksperimentalnih, kompleksnijih istraživanja, s pluralističnijim pristupima. Iznimku čini jedino složenije istraživanje provedeno tijekom 1988. godine, a nastavljeno 1991., o religioznosti u malim vjerskim zajednicama.

Općenito je moguće zaključivati o nedovoljnoj razvijenosti teorijskog sustava u ovom području, kao i njegove pojmovne mreže i sl. Temeljiti se nije razvijao ni polideterministički pristup u istraživanjima. Stoga bi više pozornosti trebalo posvećivati planiranju izbora i primjeni metoda u istraživanjima, bez obzira na to radi li se o (sociološkim) mikro ili makro razinama.

Vjerojatna je i procjena da u području sociologije religije još uvijek nismo "izišli" iz one početne, sociografske faze u razvoju njenih empirijskih istraživanja. Slijedeći "korak" bila bi sociološka ili interpretativna faza (De Sandre, 1967:8). U tako orijentiranim empirijskim istraživanjima trebalo bi usavršavati one metodološke aspekte koji će omogućavati "punije" prijelaze s tzv. operacionalnih razina na teorijske. Prevladala bi se isključivost u primjeni

³ Vidi naznake o mogućim istraživačkim temama u Ćimić, 1991:143.

⁴ Ocjenu razvoja marksističke orijentacije u sociologiji religije u bivšoj Jugoslaviji dali su M. Kertevan (1984), E. Ćimić (1991) i drugi. Kritiku empirijske sociologije religije, između ostalih, dao je i J. Jukić (1991).

deskriptivnih istraživanja, u kojima se na početku postavljene teorije samo provjeravaju i potvrđuju. Umnožila bi se i mogućnost postavljanja novih teorija, kao i reformuliranje starih. Takvim tendencijama udovoljavala bi posebno eksperimentalna istraživanja.

U realiziranim istraživanjima prisutne su i tzv. pogreške reifikacije, zbog kojih autori zamijene pojavu koju ispituju s njenim pojmovnim određenjem, koje je *de facto* samo hipotetski simbol istraživanog fenomena. Svaki od autora uspio je razlučiti znanstveni od zdravorazumskog pristupa, jer su preciznije definirali one dimenzije kojima se dosljednije određuje značenje samog pojma i bitnog sadržaja koji on simbolizira (u pojavi i sl.). Činjenica je da nema pretjeranog inzistiranja na definiranju svih mogućih dimenzija religijskih pojava, pa nije dovoljno pozornosti posvećivano operacionalnom definiranju pojmova u istraživanjima, budući ne postoji konsenzus oko prihvaćanja jedinstvene definicije religije.

Pojmovni elementi koji su u dosadašnjim socio-empirijskim istraživanjima sadržajno određivali pojmovne analize jesu sljedeće kategorije: religija (njezine komponente, dimenzije, njezina kriza); nereligioznost (dimenzije, oblici, tipovi) uz distinkciju od crkvenosti; religijska svijest (oblici); religijsko ponašanje (oblici) ili religijska praksa; te Crkva. U manjoj mjeri analizirani su pojmovi: vezanost za religiju i crkvu (oblici: aktualna, tradicionalna); religijsko pripadanje (oblici: identifikacija i participacija) i religijska distanca. Treća skupina pojmova, zastupljena tek pojedinačno, odnosi se na termine: sekta, denominacija, mala vjerska zajednica, crkvena ideologija, politika.

U fazi pojmovnih analiza, u istraživanjima se tretiraju sljedeći pojmovi (rangirani prema učestalosti njihove primjene): sekularizacija (oblici); ateizam (oblici, tipovi, uzroci) - neopredijeljenost; socijalizam; te samoupravljanje (oblici prakse, društveno-politički angažman). Druga skupina elemenata pojmovnih analiza svodi se na njihovo pojedinačno tretiranje (odnos između tih pojmova i religijskog fenomena): nacija i nacionalna pripadnost; mladež i odgoj; otuđenje; praksa; društvena integracija i brak.

Zaključujemo da razmjerna jedinstvenost postoji u prvoj skupini navedenih termina koji se izravno vezuju uz religijsko. U posljednjem desetljeću primjetno je ujednačenje korištenje metodoloških postignuća prethodnih autora. To je posebno slučaj s kategorijom religijskog ponašanja. Zatim, u posljednjem istraživanju religioznosti u malim vjerskim zajednicama (1991.), iskazani su napor za komparacijom rezultata iz prethodnih empirijskih projekata. No, još ne možemo govoriti o empirijski verificiranim pojmovnim i kategorijalnim aparatima, koji bi se djelotvornije koristili, bez rizika za njihovu validnost i konzistentnost.

Svi autori slažu se s tvrdnjom da je religija višedimenzionalan, složen i dinamičan fenomen, koji je istodobno društvene i individualne naravi. Najbrojnije su one teorijske i operacionalne definicije religije koje su na tragu Marksova određenja društvene svijesti. Dakle, nameće se potreba bogaćenja pojmovnog sustava sociologije religije i općenito njenog znanstvenog jezika.

Zavisne i nezavisne varijable poprimaju različite uloge. Negdje je religioznost definirana kao zavisna varijabla, a razna socijalna i osobna obilježja ispitanika tretiraju se kao nezavisne varijable. U istraživanjima koja počivaju na sekularizacijskoj (hipo)tezi, proces sekularizacije određen je kao nezavisna varijabla, dok se razni društveni procesi imenuju zavisnim varijablama.

Korištenje indeksa (skupnih varijabli ili onih kombiniranog tipa) uopće se ne javlja u analiziranim istraživanjima. Stoga, zaključujemo da su ilustrirani procesi u smislu razvijenosti operacionalnih tvorbi slabije zastupljeni od npr. pojmovnih analiza.

Definiranju vrsta/sadržaja indikatora autori su pridavali najviše pozornosti, posebno u operacionaliziranju pojava kao što su religijsko ponašanje, (oblici) religijske prakse... Drugo, većina njih te procese vezuje izravno uz vlastite elaborirane elemente pojmovnih analiza, s ciljem empirijskog mjerenja njihovih vrijednosti. Treće, dominiraju dihotomne podjele indika-

tora: na subjektivne ili objektivne, te na posredne ili neposredne. U upotrebi su prisutniji parcijalni, dok nedostaju sintetički pokazatelji.

Hipoteze kao metodološka sredstva uloga kojih je objašnjavanje empirijskih činjenica i njihovo dovodenje u vezu s elementima općenitije teorije/sociološkog zakona, očituju nužnu vezu između teorije i istraživanja. U analiziranim istraživanjima dimenzije razvijenosti hipotetskog okvira, te opseg/stupanj njegove elaboracije svode se na opće hipoteze, koje većina autora tretira kao teorijske. One se vezuju uz općenitiju teoriju, od koje je autor "krenuo", pa ovdje prevladava tretiranje tzv. sekularizacijske hipoteze.

Radne hipoteze kao orijentacijske imaju usmjeravajuću funkciju u istraživanju. Autori koji ih precizno ekspliciraju vezuju ih uz postavljene istraživačke ciljeve, pa te hipoteze kolidiraju sa sadržajem tzv. konkretnih ciljeva. Za razliku od općih, radne hipoteze su brojnije i sadržajnije. Većina ih je uglavnom usmjerena na pretpostavljanje (pretežno negativnih korelacija) određenih veza između religioznosti/religijskog s pojedinim socio-demografskim ispitanika. Dakle, definiraju se mahom u formi statističkih tendencija, u stilu - "ako jedna pojava raste, druga pada".

Zaključujemo o relativnoj nerazvijenosti hipotetičkog okvira u analiziranim istraživanjima. Rijetki su oni autori koji formuliraju alternativne hipoteze ili reformuliraju "stare". Ipak, prisutna je raznolikost operativnih hipoteza u većini istraživanja. One se vezuju uz pretpostavke o dekompoziciji religijske svijesti te slabljenju intenziteta manifestiranja nekih njihovih dimenzija. Nužno bi bilo ubuduće se orijentirati na adekvatnije metodološko planiranje procesa empirijske verifikacije *a priori* utvrđenih hipotetskih stavova. Plodne bi bile i rekonceptualizacije nekih osnovnih istraživačkih pojmova. Sve to izvodilo bi se u području jasno ekspliciranih teorijskih okvira "sistema" općih hipoteza u istraživanju. Radne hipoteze postavljale bi se kao metodološki "instrumenti", a ne isključivo u funkciji/formi statističkih tendencija. Tako bi se neizravno mijenjalo teorijski okoštale, empirijski neprimjerene teze, a teorijski sustavi i sociološka metodologija bili bi razvijeniji.

3. Odabir metoda uzorkovanja

Određivanje osnovnih skupova i jedinica promatranja u empirijskim istraživanjima religijskog fenomena korektno su obavljani statističkim i metodološkim postupcima. Najčešće je među ispitanicima zastupljeno odraslo stanovništvo, jer je pretežno riječ o tipu "javno mnijenskog" (sondažnog) istraživanja. Pregled sastava osnovnih skupova otkriva neujednačenosti (na istom terenu), s obzirom na kriterije stratificiranja poduzoraka, tj. strata koje pripadaju određenim uzrastima (dobnom) diferencirajućem metodološkom činitelju.

Nepovoljnija je situacija u strukturiranosti metoda uzorkovanja koje se svode *de facto* na jednu jedinu vrstu, s poantom u načinu uzorkovanja, a to je slučajni izbor jedinica ispitivanja. Naglašava se potreba uvažavanja kriterija proporcionalnosti. Svi istraživači izjašnjavaju se o svojoj metodi uzorkovanja kao reprezentativnoj. Dakle, dominiraju stratificirani modeli uzoraka, isključivo proporcionalni i koji počivaju na teoriji vjerojatnosti. Poželjno bi bilo ubuduće voditi više računa o ujednačenosti osnovnih skupova te o kriterijima stratificiranja uzoraka, odnosno poduzoraka. Dugoročnijim znanstvenim učincima vjerojatno bi doprinijelo raznoliki korištenje vrsta, metoda i tipova uzoraka, tako da se proces njihova donošenja učini u većoj mjeri dostupnim stručnoj javnosti.

4. Istraživačke metode prikupljanja empirijskih podataka

Potvrđuje se teza o nesamostalnosti socioloških promišljanja, budući da ona u dosadašnjem razvoju sociologije kao znanosti nisu osiguravala impulzivniji razvitak metoda samostalnog prikupljanja podataka. Ova teza svakako stimulira našu analizu, premda je ne olakšava. Eksperiment, sociometrijska metoda rijetko se koriste u sociološkim istraživanjima

kao istraživačke metode. Također, slabo su zastupljene analiza sadržaja i skaliranje. Pojedini sociolozi koriste analizu sadržaja kao istraživačku tehniku, a tehnike skaliranja upotrebljavane su kao tzv. verbalne ljestvice i iskazale su se kao najpopularnije metode mjerenja religijskog ponašanja i vjerovanja. Doduše, procedure u njihovim konstrukcijama nisu u svim slučajevima dostupne, pa se nameće dojam da su ta istraživanja uglavnom bila usmjerena na konstruiranje mjernih instrumenata.

Najčešće upotrebljavane metode jesu anketa i intervju. Anketa kao najrazvijenija metoda bitno je doprinijela konceptualizaciji ovog sociološkog područja. Istraživači su je birali vjerojatno radi tradicionalnog produciranja pretežno deskriptivnih i eksplorativnih studija. Tako su korištene deskriptivne ankete, dok su determinističke ili eksperimentalne potpuno zanemarene. Apstrahirani su analitički prikazi točnijeg mjerenja više zavisnih varijabli u ispitivanoj populaciji te utvrđivanje uzročno-posljedičnih faktora koji su djelovali u ispitivanoj religijskoj situaciji.

Osim toga, anketom se nije uspijevalo zahvatiti latentne strukture (voljne, a posebno emocionalne), koje bitno utječu na trajne dispozicije religijskog ponašanja. Ipak, nesporno je da se struktura religioznosti najbolje može izraziti strukturom stavova, a već kodificirani anketni postupci u sociologiji religije omogućuju razmjerno brzo i jeftino utvrđivanje stavova većeg broja ljudi. Zaključujemo da je prijeko potrebno organizirati metodološke rasprave koje bi doprinijele usavršavanju naše istraživačke prakse. Uostalom, razvoj društvenih znanosti očituje da se učestalije metodološke rasprave javljaju onda kada se u konkretnom radu neke znanstvene discipline manifestira svojevrsna dezorganizacija i konfuzija o značajnim pitanjima, što sve rezultira siromaštvom uvažavanja čak i temeljnih teorijsko-metodoloških zahtjeva u empirijskim istraživanjima. S druge strane, nesporno je da sociolozi mogu raspolagati nizom istraživačkih metoda, ali da njihov izbor ponajprije ovisi o predmetima čija obilježja žele empirijski ispitati. Kako je religijski fenomen zapravo i društveni fenomen, veoma složenih i dinamičnih manifestacija u empiriji, istraživači se moraju osposobiti u dijagnosticiranju najdjelotvornijih metoda čija je primjena najplodnije koristila u procesima interpretiranja religijske stvarnosti. Jer, pojednostavljeno je stanovite da povijesno-sociološka kompleksnost religijskog fenomena, kolidira (u empirijskom smislu) s primjenom isključivo anketnih istraživanja.

Uostalom to i potvrđuje određeni "iskorak" od istraživačke tradicije koji se zbio krajem 80-ih, kada se konačno afirmira složeniji metodološki pristup koji uključuje istodobnu primjenu nekoliko različitih metoda: promatranje, anketu, intervju i analizu sadržaja (Dugandžija, 1990; Marinović-Bobinac, 1991; Marinović-Jerolomov, 1991; Plačko, 1991). Dalje, u ovom je području zanemarena primjena kvalitativne metodologije u socio-empirijskim istraživanjima. Aktualni trendovi u suvremenoj sociologiji 90-ih oslikavaju pretežno bavljenje kvantitativnim metodama. Nedostaje npr. kombiniranje metoda (npr. ankete i promatranja s sudjelovanjem), izvođenje *case study* i sl. Promatranje se i u svijetu rijetko koristi kao primijenjena metoda u empirijskim znanostima o religiji, a u nas možemo registrirati tek jedan usamljen pokušaj metodološkog artikuliranja kvalitativnih aspekata istraživačkog instrumentarija. Doduše, autorica (Marinović-Jerolimov, 1991:2) navodi kako se radi o "komparativnom prikazu", iako je podzeta atipična sekundarna analiza s obzirom na postojeća istraživačka iskustva.

5. Načini obrade i interpretacije istraživačkih rezultata

Obradu empirijskih rezultata ne poistovjećujemo s interpretativnim aktivnostima istraživača. U današnjoj eri kompjuterskih tehnologija i racionalizacije istraživačkih poslova suviše je navoditi potrebu automatske obrade podataka. Propusti koji se u ovim fazama mogu uočiti jesu "zaborav" kompariranja empirijskih rezultata sličnih istraživanja, što neizravno rezultira neuočavanjem onih utjecaja koji su ostali izvan konkretnog istraživanja.

Empirijska istraživanja religijskog fenomena obiluju konstruiranim jednostavnijim klasifikacijama, a tek nekolicinom tipologija. Ove posljednje, konstruirane su u obliku skale koja predstavlja kontinuum na kojem se raspoređuju modaliteti: vjera (religija)-ateizam. Na jednom njegovom kraju nalaze se ekstremni polovi - nereligioznost, ateizam i sl., a na drugom kraju su ekstremni religijski oblici. Među njima smještaju se neutralni, prijelazni i mješoviti tipovi (pokolebani, neopredijeljeni itd.).

Prema sadržaju, najčešće su skalirani oblici i dimenzije (a)religioznosti, stupnjevi i intenziteti (ne)religioznosti, kao i općenit odnos prema religiji, zatim tipovi vjernika i ateista.

Skale odnosa ispitanika prema religiji (i, rjeđe Crkvi), izvode se iz empirijskih opisa tipova religioznosti i ateističnosti. Razlikuju se skale religijske identifikacije i skale vezanosti (aktualne ili tradicionalne) za religiju. To su hipotetske tipologije konstruirane u teorijskim fazama rada na predmetima istraživanja, pa su tek naknadno "verificirane" u konkretnom istraživanju, bez modificiranja klasifikacijskih elemenata prema stvarnom stanju.

Autori uglavnom vrše empirijske, a ne semantičke interpretacije. Klasificirani teorijski pojmovi povezuju se s točno određenim činjenicama, religijskim iskustvima i sl. Zapravo, teorijskim pojmovima pronalaze se empirijski korelati.

Većina analiziranih istraživanja zadržala se na primarnim fazama obrade podataka, tj. na isključivom interpretiranju veza između promatranih varijabli. Tako su najzastupljenija tumačenja pojedinačnih empirijskih rezultata, koja utvrđuju specifičnosti aktualnih stanja vezanih uz religijski fenomen te opisuju vrijednosti mjerenih varijabli i ilustriraju ih obilježjima socio-demografske i slične naravi. Nedostaju analize kojima se interpretiraju eventualne promjene ili njihova specifičnost, društvene ili kolektivne naravi, a koje su utjecale na događanja u vezi s religijskim fenomenom. To bi zahtijevalo solidnije komparacije s već kodificiranim empirijskim dosezima, kao i operativnije "baratanje" postojećim verificiranim hipotezama u sociologiji religije.

Vrijedna je karakteristika da se većina interpretacija tretira u kontekstu postavljenih istraživačkih problema. To implicira onu vezanost, koju smo isticali kao nužnu i koja označava dijalektičnost odnosa teorijskog i empirijskog u istraživanjima.

Izvođenje multivarijatnih analiza (faktorske, kanonične, diskriminacijske) u potpunosti je zanemaren aspekt. Krajnji rezultat takvog siromašenja, svodi se na nemogućnost otkrivanja realnih uzročno-posljedičnih veza među promatranim religijskim pojavama, što umanjuje provjeru i adekvatnost postavljenih hipoteza u istraživanju. Prema tome, zanemaruju se i kauzalne i funkcionalne veze.

U budućim istraživanjima moguća je orijentacija na konstruiranje klasifikacija i tipologija u empirijskim fazama istraživanja, uz izbjegavanje onih a priori konstruiranih i njihovog mehaničkog prilagodavanja. Bilo bi poželjno kombinirati i različite kriterije tipologiziranja. Tada bismo se u fazama interpretacije plodnije kretali od utvrđivanja tipičnosti promatranih pojava do utvrđivanja eventualno nastalih promjena u kontekstu religijskog fenomena. Poželjna je afirmacija metoda komparacije, što bi posredno uvjetovalo stvaranje takvog metodološkog materijala koji bi omogućavao primjenu zahtjevnijih multivarijatnih analiza, zatim kreiranje većih istraživačkih uzoraka, a relevantnijom bi se iskazala i primjena kvalitativnih metoda.

6. Istraživački procesi generalizacije

U dosadašnjim empirijskim istraživanjima religijskog fenomena ne izražava se manifestna povezanost između postavljenih ciljeva i hipoteza s načinom na koji su se ti ciljevi realizirali ili hipoteze potvrđivale. Autori uspijevaju potvrđivati najčešće hipoteze opće naravi. Stoga se empirijske neočekivanosti, u nemogućnosti pronalaženja teorijskih izraza, ponekad proglašavaju devijantnim tipovima, atipičnim situacijama i sl. Iskustvene generalizacije kojima

obiluje sociologija religije, svode se na tekstualno sumiranje promatranih pravilnosti odnosa između dviju ili više varijabli.

Nedostaju cjeloviti komparativni zahvati, pa su prisutnije komparacije s prethodnim istraživanjima istog autora.

Znanstvena deskripcija, također je značajna faza u procesima generaliziranja empirijskih rezultata u zaključke te predstavlja osnovu svih razina znanstvene spoznaje u sociologiji. U dosadašnjim istraživanjima može se pronaći čitavo bogatstvo danih opisa modela, tipova i profila, koji bi mogli biti zanimljivim predmetom nekog budućeg metodološkog istraživanja. Autori modeliraju takve opise ili iz utvrđenih elemenata klasifikacija/ljestvica stavova (izjava ispitanika o nekim pitanjima), ili ih konstruiraju na temelju dominantnih obilježja (u prosječnom smislu), pa su proizvod konkretnih empirijskih generalizacija. Dominiraju deskripcije koje se temelje na empirijskim opisima raznih vrsta tipova (ponašanja, mišljenja). Moguće je klasificirati ih u dvije skupine: opisi definirani kao modalni, tipični, dominantni te opisi koji se zasnivaju na mjerenim vrijednostima indikatora.

Procese objašnjenja metodološki smo razlikovali od procesa interpretacije, jer objašnjavanje religijskih pojava ne svodimo na kvantitativno opisivanje. Autori kao da se klone ovih procesa, a oni koji su svestranije objašnjavale empirijske pojave, zapravo su tragali za tzv. generalnim objašnjenjem. Dakle, konstatiramo prisutnom nerazvijenost eksplanatornih procesa uopće, posebno onih koji bi oslikavali uzročno-posljedične spletove interakcija među istraživačkim religijskim pojavama.

Interesantniji aspekt završnih faza istraživačkog procesa predstavljaju trenuci znanstvenog predviđanja ili prognoze. Ali, predviđanje društvenih pojava čini se nezahvalnim poslom, čak i u onim situacijama u kojima su uvjeti mjerenja procijenjeni kao točni, maksimalno konzistentni i sl. Međutim, nesporno je u sociološkoj zajednici kodificiran stav po kojemu mogućnost predviđanja društvenog (ili religijskog) ponašanja daje sociologiji (religije) dignitet znanosti. Budući se nije sistematičnije kumuliralo mnoštvo empirijskih podataka koje je moguće uspoređivati, elementi predviđanja neznatno su zastupljeni u realiziranim projektima. Manjina prognoza svodi se na predviđanja karaktera i promjena u vezanosti za religiju i Crkvu, zatim na perspektive iščezavanja religijskog u studentskoj populaciji te konačno na ponašanje grupe vjernika koja ne ide u crkvu.

U procesima generalizacije empirijskih rezultata leže neiskorištene mogućnosti razvijanja novih hipoteza, uz specificiranje onih starih. Budući da se nove sociološke teorije u ovom području ne razvijaju užurbano, moglo bi se akumulacijom takvih empirijskih generalizacija kreirati neki zakonit sociološki korpus originalnijih ideja i stavova, a posredno i aplikativnih istraživačkih metoda. Svoje pristupe religijskom metodološki bismo temeljili na kombinacijama istraživanja genetičkog, uzročnog, strukturalnog, funkcionalnog - u religijskom, a što bi sve rezultiralo tipično sociologijskim objašnjenjima. Komparativnim metodama sumirala bi se obilježja dosadašnjih empirijskih deskripcija, profila i sl. te bi se one sintetizirale u različite modalne tipove.

Kao pretpostavku eksplanacije istraživanih religijskih pojava, teorijski bi se mogle valjanije tretirati dobivene deskripcije radi njihova daljnjeg razvijanja.

Premda u sociologiji religije nije moguće na sva pitanja dobiti sigurne odgovore, zaključci u ovom području ipak "brzo zastarijevaju. Čim ona uspije izreći neku sigurniju tvrdnju, odmah je preteknu nove činjenice" (Jukić, 1991:6). Stoga, na osnovama postojećeg istraživačkog iskustva u sociologiji religije, moguće bi bilo adekvatnije usmjeravati prognoze u kvalitativnom i u kvantitativnom smislu, te na taj način djelotvornije povezivati sociološku teoriju sa istraživačkom praksom i njenim posljedičnim učincima na promjene i demokratizaciju društvenih uvjeta življenja.

7. Zaključak: preostale napomene metodološke naravi

Metodološki stupanj razvijenosti socioempirijskih istraživanja religijskog fenomena znatno zaostaje za istraživačkim iskustvima u svjetskim razmjerima. U tom bi području svakako bilo nužno, pored (već raspravljenih) uvažavanja zahtjeva teorijsko-metodološke naravi, u institucionalnom i u kadrovskom smislu poraditi na jačanju komponente kompjuterizacije istraživačkog rada uopće. To bi bila jedna od realnijih perspektiva na kojoj bi se temeljila znanstvena i empirijski relevantna objašnjenja društvenih (i religijskih) fenomena, kao i predviđanja vjerojatnosti događanja vezanih uz njih, ali i smislenije provjeravanje postojećih teorijsko-empirijskih znanja. Potreba za provjeravanjem metodoloških normi za sad se još uvijek tretira kao tabu, premda bi to trebalo biti "normalna stvar" u razvoju sociološke metodologije.

Prisutna tendencija k parcijaliziranju istraživačkih predmeta, ne može voditi ubrzanijem razvoju jedne znanstvene discipline. Premda se u gotovo svim dosadašnjim istraživanjima religijski fenomen teorijski definirao kao razmjerno promjenljiva i nestabilna pojava, ipak su se u interpretacijama rezultata statično tretirali empirijski pokazatelji, jer su se uglavnom svodili na kvantitativne promjene. Zato se zalažemo za dublje poniranje u sociološku bit proturječnosti društvenog miljea, kako bi se mogle sagledati kvantitativne i kvalitativne promjene, koje se zbivaju u vezi s religijskim fenomenom ili u njemu samom.

Činjenica nepostojanja složenijih metodoloških mehanizama uvjetovala je nepostojanje pluralizma teorijskih pristupa u empirijskim istraživanjima religijskog fenomena. Doduše, pogrešno bi bilo ocijeniti kako su naši istraživači udaljeni od života te da su njihove teorijske orijentacije konzervativne i da je prisutna orijentacijska konfuzija, totalna razjedinjenost i sl. Ali, sve dok predmeti empirijskih istraživanja ne postanu važna sociološka pitanja, veći broj projekata aplicirat će se u jednostranoj vezi s društvenim miljeom. Trebalo bi eliminirati epitet "ideoložnosti", istraživanja s *a priori* negativnim odnosom prema religijskom fenomenu kao jednoj od teorijskih premisa (religija kao predrasuda). Tako bi teorijski pristup religijskom fenomenu doživljavao promjene u kvalitativnom smislu, krećući se k vrijednosno neutralnim (weberovskim) određenjima. Ipak, analizirana istraživanja od 80-ih godina u Hrvatskoj, bivala su kritičnija i angažiranija, jer su razotkrivala nezadovoljavajuće društvene uvjete življenja te ukazivala na mogućnosti njihova nadilaženja. Moguće je govoriti o "pragmatičnoj" i kritičkoj dimenziji tih istraživanja te o specifičnoj otvorenosti istraživača, u afirmativnom smislu.

U tom kontekstu trebalo bi stvarati kompleksniju viziju istraživačkog razvoja sociologije religije u Hrvatskoj. Neka se bogate epistemološko-metodološki postulati, radi kreiranja otvorenijeg i elastičnijeg mišljenja unutar kategorija s područja metodologije empirijskih istraživanja, kao i općenito sociološke metodologije! Neka anketno istraživanje ne bude jedini sinonim sociološkom istraživanju! U povoljnijim društvenim uvjetima moguće je jačati koordiniranost i organizacijske aspekte razvoja ove znanstvene discipline. Konačno, sociologija je i u svom izvornom obliku "komparativno-kritička refleksija o društvu, koja je usmjerena na prevladavanje rutinske svakodnevnosti putem temeljitog preokreta postojećih stvari i odnosa" (Kuvačić, 1977:15). Na kraju, nismo sigurni da su baš sve navedene kritičke ocjene posljedica isključivo unutarnjih slabosti naše sociologije. Možda prevagu odnesu ona razmišljanja koja će "krivca" naći u društvenom, u nečem još apstraktnijem...

LITERATURA

- Bahtijarević Š. (1969) *Rasprostranjenost religioznosti na području zagrebačke regije. Izvještaji i studije (I): projekt Socijalističko društvo, crkva i religija*. Zagreb: IDIS.
- (1975) *Religijsko pripadanje u uvjetima sekularizacije društva*. Zagreb: Narodno sveučilište grada Zagreba, Centar za aktualni politički studij.

- (1985) *Religijska situacija na području zagrebačke regije. Studije i izvještaji: projekt Sociokulturni razvoj*. Zagreb: IDIS.
- (1986) Napomene uz empirijska istraživanja religijske situacije na našem prostoru. *Gradina* 21(1-2):58-73.
- Vrcan S. (1975) *Manifestacija religioznog ponašanja stanovništva zagrebačke regije. Izvještaji i studije (I, II)*. Zagreb: IDIS - Centar za društvena istraživanja.
- Borzan, T. (1985) *Religioznost u Slavoniji i Baranji 1975 i 1984 godine*. Osijek: Konferencija SKH Zajednice općina - CITR Osijek.
- Bošnjak, B., Bahtijarević Š. (1969) *Socijalističko društvo, crkva i religija - Stavovi ispitanika zagrebačke regije o odnosima Crkve i države te o osuvremenjivanju Crkve. Izvještaji i studije (II)*. Zagreb: IDIS.
- (1970) *Porodica u transformaciji - crkva, religija. Izvještaji i studije*. Zagreb: IDIS.
- Čimić, E. (1971) Struktura religiozne svijesti u gradskim i seoskim sredinama. *Revija za sociologiju* 1(2):13-25.
- De Sandre, P. (1967) *Sociologia della religiosita - introduzione al metodo e alle tecniche della ricerca*. Roma: An. Veritas Ed.
- Dugandžija, N. (1986) *Religija i nacija - Istraživanje u zagrebačkoj regiji*. Zagreb: Stvarnost.
- Kerševan, M. (1984) Marksistička sociologija religije - kako i zašto? *Kultura* (65-67):11-23.
- Kuvačić, I. (1977) *Znanost i društvo*. Zagreb: Naprijed.
- (1978) O humanističkoj perspektivi sociologije - teze za diskusiju. *Revija za sociologiju* 8(3-4):15-20.
- Petrić, P. (1973) *Mladi i religija - religioznost istarskih maturanata iz školske godine 1970/71. i utjecaj te religioznosti na njihov odnos prema nekim značajnim životnim pitanjima i društvenim problemima*. Magistarski rad. Zagreb: FPN - IDIS.
- (1985) *Neki aspekti (ne)religioznosti istarskih maturanata*, u Radovi Pedagoškog fakulteta u Rijeci, 5:173-208. Pula: OOUR Nastavne djelatnosti Pula.
- Rosić, V. (1973) *Raširenost religioznosti u općini Labin*. Magistarski rad. Zagreb: FPN - IDIS.
- Škulić, D. (1979) Nekoliko teza o "teorijskoj" i "empirijskoj" sociologiji. *Revija za sociologiju* 9(1-2):48-56.
- Škledar, N. (1989) Sociologija religije kao posebna sociologija - Povijesni presjek. *Revija za sociologiju* 20(1-2):87-100.
- Supck, R. (1969) Sociologija i marksizam. *Sociologija* 11(1):5-18.
- (1978) Situacija sociologije u svijetu danas. *Revija za sociologiju* 8(3-4):5-14.
- Šušnjić, Đ. (1981) Šta je religija. *Gledišta* 22(1-2):93-102.
- Štulhofer, A., Murati T. (1993) Kakvu nam je sociologiju željeti: budućnost naše profesije kako je sami vidimo. *Revija za sociologiju* 24(3-4):203-212.
- Vrcan, S. (1969) Religioznost splitskih srednjoškolaca i studenata. *Školski vjesnik* 19(5-6):28-52.
- (1971) Neke teorijske implikacije religioznosti kao masovne pojave u socijalističkom društvu. *Revija za sociologiju* 1(2): 3-12.
- (1981) Studenti i religija: između čvrste vezanosti za religiju i masovnog otuđivanja od religije (Vezanost studenata Sveučilišta u Splitu za religiju). *Sociologija* 23(1-2):1-19.
- (1986) O nekim aspektima novije sociologije religije. *Gradina* 21(1-2):5-20.
- Vušković, B. (1980) *Raspeto katoličanstvo i druge studije i eseji iz sociologije religije*. Zagreb: Naše teme.

EMPIRICAL RESEARCH OF THE PHENOMENON OF RELIGION IN CROATIA

ANČI LEBURIĆ

University of Split
Faculty of Philosophy, Zadar
Department of Sociology

Building on empirical studies in the sociology of religion, the paper outlines an analytic and/or methodological strategy for planning future research in that field. Revealing both empirical and methodological issues, we discuss the significance of theoretical and empirical integration of different methodological aspects. We also suggest what we can "learn" from those critiques.

We conclude that sociological research can and must advance, but it depends upon creating the coherence of methodological conceptions across different areas, methods and phases of empirical survey.